

המשכיל בעת הזאת

ספר היובל למשה פלאי

מאמרים בהשכלה, ספרות עברית ולימודי היהדות

בעריכת

זאב גרבר, לב חקק ושמואל כץ

הספר יוצא לאור בסיוע
הקתדרה ע"ש אייב וטס וייס ללימודי היהדות,
אוניברסיטת מרכז פלורידה, אורלנדו
קרן הדיקן, הקולג' למדעי הרוח,
אוניברסיטת מרכז פלורידה, אורלנדו
מכון קרן קימת לישראל לתולדות הציונות וההתיישבות

כל הזכויות שמורות © תשע"ז

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם,
לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט
בכל דרך או אמצעי אלקטרוני, אופטי או מיכני
או אחר - כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה
אסור בהחלט, אלא ברשות מפורשת בכתב מהמחבר או מהמוציא לאור.

עימוד: שושנה גרינהויז - הרצליה

מסת"ב 978-965-020-837-0 ISBN

הוצאת הקיבוץ המאוחד
נדפס בישראל

תוכן העניינים

7	המשכיל בעת הזאת – ביוגרפיה של משה פלאי
11	העורכים – ראשית דברים
15	אמיר בנבגי' – הרפתקאותיה של המליצה העברית בתקופת ההשכלה: המקרה של יצחק סטנוב
40	הלל ברזל – יהודה ליב גורדון: יהדות והתבוללות
66	נורית גוברין – שירת ארו ביטון בהקשר היסטורי
92	אבנר הולצמן – נקודת המוצא: המפנה בספרות העברית בעקבות ה'סופות בנגב'
114	נעמי זהר – "ויהי בימי שפוט השופטים" – תהליך רעיוני במחזה "בעז ורות" (1834) מאת יצחק בן יהודע הכהן
135	מוטי זלקין – "המזרח מתבונן במזרח": יוסף יהודה טשארני כסוכן הנאורות היהודית בקהילות היהודיות בקווקז
160	לב חקק – ניצני היצירה העברית החדשה בעיראק והמעבר לישראל
179	טובה כהן – גילוי וכיסוי בשירתן של משוררות עבריות; דו־רובדיות כמאפיין פואטי
201	שמואל כץ – 'חֲצֵי מְדַבֵּר אֲשֶׁדוּדִית': הזרה ומוזרות בלשון הספרות העברית באמריקה
221	יונתן מאיר – הדימוי של 'ספרים אסורים' ושרפת ספרים בכתבי משכילי גליציה
237	שמואל פיינר – "ראוי לכל אשר בשם ישראל יכונה שיבקש שישנאו האומות אותנו": לשאלת ההשכלה והחילון

טל קוגמן – שיח מדעי עברי במגמת שינוי במחצית הראשונה של
256 המאה ה־19

281 גדעון קוז – אברהם מאפו, העיתונות העברית והראיון הראשון

298 רוברט וייטהיל-בשן – מִפְרָץ כָּחַל: לָאֵט לָאֵט חוֹתֵר אֲנִי בְסִרְתִּי [שיר]

מן הארכיון:

299 יעקב קבקוב – משה פלאי – חתן פרס אברהם פרידמן

302 משה פלאי – דברים עם קבלת פרס פרידמן

307 אברהם מרתאן – לידדי היקר משה

310 יוסף גלרון-גולדשלגר – כתבי משה פלאי – ביבליוגרפיה

Shmuel Bolozky – *Hitpa`el* Metathesis and
Assimilation in Hebrew 3e

Zev Garber – An Interfaith Dialogue on Post-Shoah
Jewish-Christian Scriptural Hermeneutics 12e

Yair Mazor – A Man for No Season: Biblical Samson in
the Cage of His Childishness 27e

Natalie Naimark-Goldberg – Salomon Pappenheim and
His Writings: Rabbi, *Maskil*, *Aufklärer* 34e

Elliott Rabin – The Eternal Maskil 58e

Abstracts 86e

**"המזרח מתבונן במזרח":
יוסף יהודה טשארני כסוכן הנאורות היהודית
בקהילות היהודיות בקווקז**

מרדכי זלקין

בקיץ של שנת 1864 הגיע לעיר סט. פטרבורג אדם צעיר כבן שלושים, שניכר בו שבא ממרחקים. בתיקו נשא הצעיר תזכיר ארוך ומפורט אותו ביקש להגיש להנהלת "חברת מפיצי השכלה בארץ רוסיה"¹. בתזכיר זה, שנכתב, לדברי כותבו, גם בשם של "ראשי עדת יהודי דאגעסטאן", הציג הכותב את עצמו כיוסף יהודה טשארני, "אחד הסופרים הנאמנים למכתבי-עת 'הכרמל', 'המגיד' ו'המבשר' אנכי, ושמי נודע בשער ממכתבי אשר אנכי כותב על אודות היהודים מפליטי שרידי עשרת השבטים היושבים בין הררי דאגעסטאן מעבר להרי הקווקז"². בהמשך הדברים מנה טשארני שורת הצעות שנועדו להביא לשיפור יסודי במה שכינה "מצבם המדיני ומצבם בענייני הדת והאמונה" של היהודים הנ"ל, וסיים בקריאה כי "תקומו אדונים ישרים לעזרת אחינו, לקרוא להם דרור וחופש מכל נגעי ותלאות חייהם, ותהיו רועים נאמנים לשה פזורה ישראל לנהגם במטה עוזכם על מרעה התבונה ונאות המדע". תזכירו של טשארני נמסר לידיו של אברהם ניימן, רב קהילת סט. פטרבורג,³ וזה העבירו לידיו של ברוך יוזל גינצבורג, יושב-ראש הוועד המנהל של "החברה" ומהדמויות החשובות ביהדות האימפריה הרוסית בתקופה זו.⁴ ועד "החברה", שנחשף לפעילותו של טשארני בקרב הקהילות היהודיות בקווקז באמצעות מאמריו שהופיעו בעיתונות העברית החל משנת 1863, זימנו לפגישה. במהלך פגישה זו נמסר לו על ידי ברוך גינצבורג כי הם לא יוכלו להיענות לבקשתו בכל הנוגע ל"מצבם המדיני" של יהודי הקווקז בשל העובדה שפעילות מעין זו חרגה ממסגרת רישיון הפעולה של "החברה", אולם הבטיחו לפעול בדרגים הפוליטיים הגבוהים כדי לקדם את מצבם של יהודי דאגסטאן "בענייני הדת וההשכלה"⁵.

בשנים שיבואו, עד מותו בשנת 1880, שהה יוסף יהודה טשארני בקווקז כשתים-עשרה שנים במצטבר, כלומר כרבע משנות חייו, והיה לחוקר בן

הזמן החשוב ביותר של יהדות הקווקז. לא זו אף זו. במהלך שנים אלה הצליח טשארני להטמיע בתודעת האוליגרכיה היהודית באימפריה הרוסית, כמו גם בדעת הקהל של יהודי תחום-המושב, את דבר קיומם של יהודים במרחב זה. ואולם, כפי שאראה להלן, בה במידה הוא גם אחראי לדימויים של יהודים אלה כפי שהתקבע בתודעה הקולקטיבית של יהודי האימפריה הרוסית ואף של אלה שחיו באימפריה ההבסבורגית, לפחות אלה שקראו את דיווחיו השוטפים בעיתונות התקופה.

מי היה יהודה טשארני? מה הוביל יהודי צעיר שנולד בעיר מינסק שברוסיה הלבנה אל מעבר "להררי החושך" שבקווקז, וכיצד הפך לדובר ולשתדלן של הקהילות היהודיות שבדאגסטן?⁶ אחד המקורות העיקריים לשחזור עולמה של דמות זו היא האוטוביוגרפיה החלקית שכתב טשארני ושפורסמה בשנת 1930.⁷ דא עקא, שאוטוביוגרפיה זו, חשובה ככל שתהיה, מסתיימת בטרם הגיע טשארני לקווקז, ועל כן תרומתה לדיון הנוכחי מוגבלת. אכן, בשל החשיפה הציבורית לה זכה טשארני תודות למאמריו המרובים בעיתונות היהודית בת-הזמן, נתנו מספר חוקרים את דעתם לאיש ולפעילותו. ועם זאת המחקר שעסק בתופעה ששמה טשארני, והמדובר במחקר מצומצם ביותר, התמקד בעיקר בכתביו ההיסטוריים, בתיאוריו האתנוגרפיים ובתרומתם לידע המצטבר אודות עולמם של "היהודים ההרריים". כך למשל, בספרו על יהודי מזרח קווקז עשה מרדכי אלטשולר שימוש נרחב בכתבים אלה, תוך שהוא מייחס להם מידה גבוהה של אמינות.⁸ ואולם, ההקשר הרחב יותר של פעילותו, ובכלל זה הניסיון להבין את המניעים שעמדו מאחורי פעילות ייחודית זו, וכן את תפיסת העולם שהנחתה אותו, לא נדונו עד כה. אכן, אין ספק שדמות זו ראויה לכיוגרפיה מקיפה שתבחן את מגוון השדות התרבותיים, הפוליטיים, האתנוגרפיים, הדתיים והחברתיים שבמסגרתם פעלה. ועם זאת, המאמר שלהלן איננו מתיימר למלא משימה זו, אלא לשרטט קווים ראשונים לכיוגרפיה של טשארני, וזאת בעיקר בהיבט של המפגש שבין המשכיל המזרח אירופי לבין היהודים ההרריים, או המזרחיים כפי שהוא תפס אותם. לשון אחרת – המפגש בין המזרח למזרח.

הביוגרפיה המוקדמת של טשארני הנה אופיינית ביותר לצעירים שנמנו עם חוגי הנאורות היהודית במרחב זה כמחצית הראשונה של המאה התשע עשרה.⁹ הוא נולד בשנת 1837 בעיר מינסק שברוסיה הלבנה למשפחה בעלת אוריינטציה משכילית,¹⁰ ועל פי עדותו שלו "גדלתי על ברכי הענג והאושר".¹¹ קשה לדעת אם אכן כך היו פני הדברים או שטשארני עושה כאן שימוש ברטוריקה משכילית רווחת ומקובלת אודות תקופת הילדות. כבר בהיותו בן שמונה שנים נוסד בעיר הולדתו, מינסק, בית

הספר היהודי-משכילי הראשון,¹² ואך טבעי הדבר שלאחר תקופת לימודים ב"חדר" המשיך את לימודיו בבית ספר ממשלתי לילדים יהודים בעירו.¹³ תקופה זו באה אל קיצה עם ההתדרדרות במצב העסקים של אביו ובמותו של זה זמן קצר לאחר מכן. עם זאת, ושלא כסופרים משכיליים אחרים, טשארני לא מכביר מילים על תקופת יתמותו ומתייחס לכך בראייה פרקטית: "נשארתי לבדי תלוי בין השמים והארץ... ואין בידי לא כסף נחלת אבות ולא מוצא למחיה". בנקודת זמן זו היה עליו להחליט על המשך דרכו. כבר בצעירותו הפנים טשארני את התפיסה שרווחה בחוגי ההשכלה במזרח אירופה בדבר חשיבותם של הלימוד וההכשרה המקצועית בעיצוב עולמו של האדם. המשכילים היהודים המקומיים, כעמיתיהם במרחב הרובר גרמנית, ראו בבית הספר את המרחב החשוב ביותר לעיצוב עולמם התרבותי של הצעיר והצעירה היהודיים, והפכו את התחום החינוכי למרכזי, הבולט והחשוב ביותר בפעילותם.¹⁴ אשר על כן, אך טבעי הדבר ששנות הלימוד בבית הספר טבעו בו חותם חיובי ונתפסו כחוויה מכוננת. "השנים היקרות ימי הלימוד חלפו ועברו כיום אחד", כתב ביומנו במהלך נדודיו, "עוד קול הפעמון יצלצל באזני להזכירני השעות הקבועות ללמוד, ועת צא ובוא אל בית הספר".¹⁵ ואולם, הלימודים בבית הספר נתפסו בחוגים אלה רק כשלב הראשון והבסיסי בתהליך ההכשרה התרבותית והמקצועית של הפרט, ולא כסיומו של תהליך זה. ואם לשפוט על פי האופן בו התנהלו השלבים המאוחרים יותר בחייו, יש מקום להניח שטשארני תכנן להכשיר עצמו להוראה בבית ספר משכילי. זו ככל הנראה הסיבה שעם סיום לימודיו בבית הספר רצה לשים פעמיו למוסד המשכילי הקרוב ביותר לעיר מגוריו שעסק בהכשרת מורים בתקופה הנידונה, הלא הוא בית המדרש למורים ולרבנים בעיר וילנה.¹⁶ ואולם, בשל התנגדותה של אמו תכנית זו לא התממשה, ובעצת כמה ממשכילי מינסק עזב את עיר הולדתו ונדד דרומה, כאשר מגמת פניו היא העיר אודסה, "עיר רוכלת העמים" בלשון המשכילים בני הזמן. למעשה, ניתן לראות גם את תקופת נדודיו כשלב נוסף בעיצוב תודעתו המשכילית. דרכו של טשארני לאודסה הייתה רצופה בביקורים במוסדות חינוך בעלי אוריינטציה משכילית, ובבתי משכילים שראו עצמם כחלק מ"רשת משכילית" שהייתה פרושה על פני חלקים נרחבים ב"תחום המושב".¹⁷ עבור טשארני, כמו גם עבור רבים מ"המשכילים הנודדים" בני זמנו, הייתה זו קבוצת התייחסות ותמיכה שסייעה למשכיל הבודד בהיבטים הקיומיים (דיוור, מזון, תעסוקה), ובו בזמן שימשה עבורו גם כמסגרת חברתית ותרבותית.¹⁸ כך לדוגמה, בדרכו לאודסה שהה טשארני זמן מה בחברת כמה מידידיו שלמדו בבית המדרש למורים ולרבנים בז'יטומיר.¹⁹ כיוצא בכך, גם בתחנה הבאה בדרכו, העיר

קרמנצ'וג, שהה כארבעה חודשים בקרב חוג משכילי העיר, שימש כמורה פרטי לשפות הרוסית והגרמנית לבנותיהן של משפחות שנמנו עם חוג תרבותי-חברתי זה, וכן כעוזרו לענייני רישום אוכלוסין של הרב-מטעם המקומי.

כאמור, יעדו של טשארני הייתה העיר אודסה, והדבר השתלב גם בכמיהתו להרחיב את השכלתו. וכך, כאשר אחד מידידיו, משכיל צעיר מהעיר חרסון, הציע לו להשתלם בבית ספר חקלאי באודסה, נפלו הדברים על אזנים כרויות.²⁰ בבית ספר זה, שהתמחה בעיקר בהוראת גידול גפנים, למדו כבר באותה עת מספר תלמידים יהודים במימון ממשלתי, והמקום אף הציע לתלמידים אלה מזון כשר.²¹ אשר על כן טשארני קיבל בשמחה את הצעת ידידו, יצא בדרכו לאודסה, וב-3 באוגוסט 1856 החל את לימודיו במוסד זה לאחר שזכה להמלצתו החמה של המשכיל האודיסאי אלכסנדר צדרבוים, מי שמספר שנים מאוחר יותר נודע כעורכו של העיתון "המליץ". ואכן, עבור המשכיל הצעיר היה בשעות "קרוב לחכמה ומדעים אשר צמאה נפשי אחריהם זה זמן כביר", משום הגשמת חלום.²² תכנית הלימודים במקום, כללה, בין היתר, לימודי בוטניקה, גאוגרפיה, היסטוריה ומתמטיקה, וכן לימוד מסודר של השפות הרוסית, הגרמנית והלטינית. עם זאת, טשארני היה ער גם להיבט הפרקטי שנלווה ללימודים אלה. במכתב ששלח כמה חודשים מאוחר יותר לידידו, המשכיל המינסקאי ישראל וולמן, תאר טשארני את היתרונות הנוספים שנלוו ללימודים אלה. בתום לימודיהם נשלחו בוגרי המוסד לתקופת השתלמות במקומות שונים באירופה, לאחר מכן קיבלו משרה כ"כורמים בגנים" במשך עשר שנים, ועם פרישתם זכו למעמד של "אזרחים נכבדים".²³ בכל אלה היה משום פיתוי רב לצעיר יהודי ששאף לרכוש השכלה ומקצוע, לראות עולם, לזכות במשרה מכובדת ובהטבות שונות שנלוו לכך.

אלא שתקופת לימודיו של טשארני ב"ארמון החכמה" לא ארכה, והוא נאלץ להפסיקם בתום שנת לימודים אחת בשל העובדה שלא עלה בידו להשיג ולהציג אישור מהקהילה היהודית במינסק.²⁴ בכך תם פרק הלימודים הפורמליים בחייו, וככל הנראה הוא לא שקל את האפשרות לממש את הידע שצבר ולעסוק בגידול גפנים באחת מעשרות המושבות החקלאיות היהודיות שהיו פזורות מצפון לאודסה. ודומה שאין להתפלא על כך, שכן אודסה של שנות השישים של המאה התשע עשרה, שעוצבה ברוחו ובדמותו של מושל העיר, מיכאיל וורונצוב, על אוירתה המיוחדת, חיי התרבות התוססים שבה והצוותא המשכילית הדינמית, היתה בבחינת התגשמות חלומו של כל משכיל.²⁵ אשר על כן, במקום להתיישב בפריפריה החקלאית החליט טשארני להישאר בעיר זו ולעסוק בהוראה, בעיקר כמורה

פרטי לילדי משפחות האליטה היהודית המקומית. עד מהרה הייתה ההוראה לעיסוקו המרכזי, ועל יכולתו הפדגוגית תעיד העובדה שבמקביל לעבודתו זאת קיבל מספר הצעות לשמש כמורה בבית הספר היהודי בעיר חרסון וכן כמורה פרטי לילדי משפחות משכיליות בערים רוסטוב וסימפרופול. פרט מעניין הראוי לציון הוא התמיכה לה זכה טשארני מניקולאי פירוגוף, רופא ידוע ואחד מהבולטים שבהוגי החינוך בני הזמן, שטען בלהט רב כי "רק בדרך אחת נוכל לבוא למדרגת השכלה אמיתית והוא דרך החינוך".²⁶

במקביל לעבודתו כמורה ניהל טשארני הצעיר אורח חיים טיפוסי למשכיל יהודי צעיר בן הזמן, בעיקר בכל הנוגע להיבט התרבותי. הוא העמיק את ידיעותיו בשפה העברית, וזאת באמצעות תרגום טקסטים שונים מתחומי ידע מגוונים: "בעיתותי הפנויות שוקד אנוכי על פתחי לשוננו הקדושה... העתקתי דברים מועילים מלשון רוסיא ואשכנז, מבוא להגאוגרפיה הכללית, תועלת הבוטניק, הירח עם מפת גבולותיה מלשון רוסיא, הסהר משפת אשכנזית". המקום הראוי ביותר לפעילות זו היה אחד משני "היכלי הידע" של ההשכלה היהודית במזרח אירופה, הלא היא הספרייה: "שמה מצאתי עונג לנפשי הצמאה לחכמה ומדעים. קראתי בספרי התולדה לרומיים ויוונים הקדמונים ובספר יוסיפון בן מתתיהו הכהן, ועוד בספרים רבים שונים יקרי הערך".²⁷ בצד העיון לא נפקד בעולמו גם מקומן של החוויה התרבותית והדתית. עולם האמנויות נתפס על ידי רבים מהמשכילים כיסוד מוסד של עולמם התרבותי, ועל כן לא פלא הוא שטשארני פקד לעתים תכופות את "בית המשחק [תיאטרון] שמה יקח האדם מוסר מן המעשים הנעשים תחת השמש וישמע קול כנור ועוגב ומירות משוררי איטליה וצרפת". ובמקביל, "מדי שבת בשבתו ומדי מועד במועדו הלכתי אל בית ה' להיהודים, בראדער סינאגאגע, שם המשורר האדון בלומנטל עם כל המקהלה".²⁸ בית כנסת זה, הידוע בכינויו "הברודי", היה, כבית הספר המשכילי, בבחינת "מרחב משכילי" מוגדר ומובחן, וככזה שימש כמוקד עליה לרגל לכל יהודי שחי בעיר זו ואימץ את עולם הערכים של הנאורות. ואולם, למרות היותה של אודסה מרכז משכילי-יהודי חשוב ותוסס, גם בתקופת שהותו בעיר זו המשיך טשארני להרחיב את מעגל עולמו החברתי-משכילי וזאת באמצעות התכתבות אינטנסיבית עם משכילים יהודים במזרח אירופה ובמערבה. בכך, לא רק שהוא נחלץ מהאלמוניות האופיינית למשכיל צעיר העושה את צעדיו הראשונים בעולם חברתי-תרבותי חדש זה, אלא גם נחשף למערכת שלימה של תפיסות עולם משכיליות מגוונות. כך עוצבה בתקופה זו דמותו של טשארני כמשכיל מזרח אירופי טיפוסי, ששורשיו נטועים בתרבות היהודית-מסורתית בעוד מבטו מרחיק אל מרחבי התרבות האירופית לגוניה.

בשלב זה, לאחר שהשלים טשארני הצעיר את "שלב ההכשרה" שלו כמשכיל, הוא חש מוכן להתחיל בפרק הבא של חייו, חיי משכיל יהודי פעיל ומעורב. ואולם, למרות רצונו העז לממש פרק זה באודסה, העיר שאותה ראה כעיר הולדתו החלופית, לא עלה בידי טשארני לקבל משרת הוראה קבועה בעיר זאת, וזאת למרות הניסיון הרב שצבר בתחום ההוראה וכישוריו הפדגוגיים המוכחים. אשר על כן, מבין האפשרויות אותן שקל הטבעית ביותר הייתה השיבה לעיר הולדתו, מינסק, כמי שעתידי לתרום לחיזוק ולהרחבת מעגלי ההשכלה בעיר. נטייה זו אף קיבלה משנה תוקף בעקבות הפצרותיהם של בני משפחתו. והנה, דווקא בנקודת זמן זו קיבל טשארני הצעה לשמש כמורה בקהילה היהודית בעיר רוסטוב שעל נהר הדון, ונענה לה בחיוב.²⁹ קבלת הצעה זו נראית, לפחות על פניה, יותר מתמוהה. שהרי קהילה מרוחקת זו הייתה אנטיזזה לא רק לאודסה, הכרך התוסס, המרתק והמאתגר גם יחד, "עיר רוכלת העמים", אלא גם למינסק עיר הולדתו. אלא שטשארני עצמו פותר תמיהה זו בתארו ביומנו את התועלת הכלכלית המשמעותית שנלוותה להצעה זו, ושהייתה הגורם העיקרי לקבלתה. בכך השתלב טשארני במסורת ארוכה של משכילים יהודים מזרח אירופאים צעירים שעסקו בהוראה וחייהם עברו עליהם בנדודים בין עריה ועיירותיה של מזרח אירופה בחיפוש אחר מקומות תעסוקה.³⁰ ועם זאת, לא קלה הייתה לו הפרידה מאודסה, ולא רחוק הדבר שבעת צאתו מעיר זו חש גם הוא את שחש אברהם גוטלובר באותו מעמד בכתבו "תשכח ימיני אם אשכחך, אודסה".³¹

אולם תקופת שהותו ברוסטוב הייתה קצרה באופן יחסי, מעט פחות משנתיים, ומסיבות שטיבן לא נתבהר עד כה החליט טשארני על שינוי כיוון, ובמקום לשוב למינסק הוא שם את פעמיו מזרחה, לטמירחאן-שורה, יישוב קטן במחוז דגאסטן שבקווקז.³² בהתחשב בכך שטרם נסיעתו לרוסטוב שקל את האפשרות לשוב לעיר הולדתו, לא ברור מה גרם לשינוי הדרמטי בתכניתו. לא זו בלבד, אלא שבעת הזאת כבר נודע שמו כמורה מוכשר, והאפשרויות התעסוקתיות שעמדו לפניו הן במרחב של "רוסיה החדשה" והן ברוסיה הלבנה רבו לאין שיעור על אלה שבקווקז. האפשרות המתקבלת ביותר על הדעת היא שהוא הוזמן לשמש כמורה במקום זה, ואין לנו אלא להניח שמה שמשך אותו למרחב בלתי מוכר זה היה שילוב של סקרנות רבה ויצר הרפתקנות. ואכן, הפנייה למזרח לא הייתה חלק ממסלול הנדודים המקובל על משכילים בני זמנו ודמותו של טשארני. העניין במזרח לא היה זר למשכילים היהודים במרחב זה, כשהמזרחי "המידי", הנוכח, היה בדרך כלל הקראי.³³ אולם מהלכו של טשארני היה שונה, שכן בהליכה הממשית אל המזרח היה לא רק משום חריגה מ"תחום המושב", המרחב

מרדכי זלקין - יוסף יהודה טשארני כסוכן הנאורות היהודית בקווקז | 141

הגאופוליטי היהודי, אלא גם חציית גבול תרבותי, אל "המקום האחר", הנעלם, הנסתר, ובמידה רבה אף האקזוטי.

אין בידינו פרטים מדויקים אודות מסלול נסיעתו של טשארני, אולם הדעת נותנת שבחר בדרך הקצרה והנוחה יותר, זו העוברת מצפון-מזרח לרכס הרי הקווקז. בשלהי הקיץ של שנת 1862 הגיע יוסף יהודה טשארני לטמיר-חאן-שורה שבדגאסטון, ומרגע זה ואילך סבבו חייו סביב שלושה תחומי עניין ועיסוק עיקריים:

הוראה: כמי שעיקר עיסוקו בשנים שקדמו לכך היה בתחום ההוראה, אך טבעי הדבר שמיד עם הגיעו למקום יסד טשארני בקהילה הקטנה, שמנתה רק ארבעים משפחות, בית ספר קטן, בו הוא שימש כמורה לכל תחומי הידע, ובלשונו - "הייתי מורה דת משה, ושפת אבותינו, עם מדעים שונים". עם זאת, מבין השיטין של כתביו ניכר שהפעילות החינוכית במקום הייתה עבורו בעיקר מקור פרנסה.

כתיבה: ההשתייכות למרכיב האינטלקטואלי שבחברה היהודית המשכילית התאפיינה בעיקר בכתיבה ובפרסום ספרות יפה, שירה, ספרות מדעית, ספרות מסעות ועוד. ואכן, כמי שתפס את עצמו כחבר במה שמכונה "הרפובליקה הספרותית" של ההשכלה, תכנן טשארני לנצל את שהותו במקום כדי לחבר ספר נרחב על ההיסטוריה של ארץ ישראל, שכותרתו "הליכות ארץ הצבי". כפי שעולה ממכתב ששלח טשארני בעניין זה לאינטלקטואלים יהודים שונים, דוגמת הרב זכריה פראנקל בברסלאו, העיתונאי לודוויג פיליפסון בבון, המשכיל יעקב טוגנדהולד בוורשה, הרב שלמה כהן בפשט ואחרים, בשלב זה כבר הייתה בידיו תכנית מוגמרת של הספר.³⁴ על רקע זה הוא פונה בחודש אוגוסט 1862 ל"חברת דורשי לשון עבר" בעיר ברודי בהצעה לפרסם את החיבור הנ"ל.³⁵ מכאן, שהרעיון לחבר ספר זה, ויתכן שגם הכתיבה עצמה, החלו כבר בעת שהותו באודסה. ומאליה עולה השאלה, מה מביא משכיל צעיר, שפרשת חייו עד שלב זה אין בה כדי להעיד על עניין מיוחד בארץ ישראל, לחבר חיבור מעין זה? בשל העובדה שטשארני לא שיתף את מכותביו במניעים אלה, ניתן להציע כמה אפשרויות. בראש ובראשונה יש לזכור שאודסה הייתה כבר בתקופה זו הנמל העיקרי דרכו עברו רבים ממי שעזבו את תחום-המושב בדרכם לארץ ישראל. סביר ביותר להניח שטשארני היה ער לתופעה זו כבר בדרכו הוא לדרום תחום-המושב או באודסה עצמה, ושמה אף פגש מי מבין נוסעים אלה, שעבור רבים מהם היה בנסיעתם זו משום שילוב בין קיום מצווה דתית לבין הגשמת חזון שיבת ציון בצורתו הטרנס-מודרנית. בהקשר זה ניתן להניח שחיבור ספר על ארץ ישראל, ובוודאי כזה שכותרתו "הליכות ארץ הצבי", היווה עבורו מעין "תחליף משכילי" למודל המימוש

הפרקטי של האידאה הדתית הגלומה במעבר לארץ ישראל. תמיכה להנחה זו ניתן למצוא גם בתופעת העניין בגאוגרפיה של ארץ ישראל ובשרטוט מפות שונות שלה על ידי משכילים יהודים במאה התשע עשרה.³⁶ הסבר אפשרי נוסף לחיבור ספר מעין זה קשור במקומה המיוחד של ארץ ישראל בתודעת היהודי המזרח אירופי. אם נניח שכבר בשלב זה של חייו גילה טשארני ענין מיוחד במרחב ה"אחר", הלא-אירופי, דבר שיבוא לידי מימוש במסעותיו המאוחרים יותר לקווקז, הרי שיתכן שבנקודת זמן זו היווה הענין בארץ ישראל מעין ביטוי לכך. בהקשר זה היתרון שבהפניית המבט כלפי ארץ ישראל דווקא, היה בכך שמבחינה גאוגרפית היא אכן חלק מן המרחב ה"לא-אירופי", או במילים אחרות חלק מן ה"מזרח", ועם זאת היא איננה מייצגת את ה"מזרח" כפי שזה הצטייר בתודעתם של אירופאים בני הזמן. לשון אחרת, ארץ ישראל נתפסה כמעין "מזרח מרוכך", אחר, שונה, המגלם מהויות הן היסטוריות והן עתידיות בעלות משמעות קיומית לעם היהודי ה"אירופי". אשר על כן, חיבור ספר על ארץ ישראל, תהליך היוצר זיקה, הן תודעתית והן אינטלקטואלית, בין המחבר לבין מושא חיבורו, מאפשר לאחרון לחוש כמי שמצוי ב"מזרח", מדומיין ככל שיהיה, וזאת מבלי לערער את תודעתו המשכילית שהדגישה, לפחות בנקודת זמן זו, את חשיבות השתלבותו הפעילה של היהודי במרחב בו הוא חי.

אלא שתכניתו זו של טשארני לא יצאה מן הכוח אל הפועל. ראשית, מכתבו ל"חברת דורשי לשון עבר" לא נענה בשל העובדה שארגון זה חדל לפעול כבר בחודש יולי 1862, כלומר כחודש לפני שנשלח.³⁷ היה זה שמואל דוד לוצאטו (שד"ל) שצינן את התלהבותו של גיבורנו, בכותבו לו כי לא זו בלבד שכבר נכתב רבות על נושא זה, אלא שאין תחת ידי טשארני את הספרים הנחוצים לכך. לכן, כותב שד"ל, "זאת עצתי ידידי הנכבד, המבלה ימיו וכוחו לאסוף דברי חכמה הנמצאים בספרים אחרים הוא עובד עבודת הקדש ומועיל לעצמו ולזולתו, אבל המגלה עמוקות מני חשך ומפרסם ידיעות בלתי נמצאות בספרים, הוא מועיל שבעתים, וזכותו ותהילתו כפלי כפלים".³⁸ על רקע זה הוא עודד אותו לחקור את עולמם של יהודי הקווקז ולתת פומבי למחקר זה באמצעות פרסום רשימותיו בעיתונות היהודית. טשארני קיבל עצה זו, שעד מהרה התבררה כהחלטה החשובה בחייו, כזו שבגינה מצא את מקומו בפנתיאון של חוקרי הקהילות היהודיות במאה התשע עשרה.

מחקר אתנוגרפי: בנקודת זמן זו הסיט טשארני את סקרנותו המחקרית מארץ-ישראל אל המרחב הסובב את מקום מגוריו, ומכאן ואילך העסיק עצמו יותר ויותר בחקר עולמם של "היהודים ההרריים". בתחילה מיקד את עניינו בקהילות היהודיות בדגאסטן, למשל, בקהילה היהודית החשובה

במרחב זה הלא היא קהילת דרבנד,³⁹ ולאחר מכן גם בקהילות היהודים בבוכארה ובגרוזיה. ייתכן שטשארני אף חש שבמחקרו זה יש משום הגשמת ייעוד, "כי מבטן קראו ה' להיות מן התרים את הארץ לרגלה ולחקרה, ורוחו בקרבו נשאו אל ראש הררי עד גבעות עולם, לחפש מטמוני ימי קדם דורות עולמים", כפי שכתב אלימלך וכסלר ("איש נעמי") בנקרולוג שפרסם לאחר מותו של טשארני.⁴⁰

את נדודיו ברחבי הקווקז תיעד טשארני בהרחבה ובפירוט, ולפי עצתו של שד"ל החל לשתף את קוראי העיתונות היהודית בתצפיותיו. בפועל שימש טשארני כקורספונדנט של מספר עיתונים, כשהבולטים בהם היו "המבשר" שיצא לאור בעיר למברג, ו"המגיד" שיצא לאור בעיר ליק. גם כשחזר למינסק הוא דאג ל"שמר" מעמדו זה באמצעות כתבות ממוחזרות. והסיבה לכך ברורה. עד מהרה נודע שמו של טשארני כמומחה לתולדות יהודי הקווקז, כמו גם של אזורים סמוכים, ו"על הודיעו במקהלים כי אחים יש לנו בדאגעסטאן בוחאריא וגרוזיא, וגם מצבם לא הכחיד תחת לשונו".⁴¹ בכך ניכר דמיון רב בינו לבין יעקב ספיר וישראל בנימין שעשו שימוש נרחב בעיתונות לתיאור פעילותם האתנוגרפית.⁴² ואכן, כל הקורא את דיווחיו, הן אלה שהתפרסמו בעיתונות והן אלה שנכללו ב"ספר המסעות",⁴³ אינו יכול שלא להתרשם משיטת עבודתו המשלבת מיומנויות מתחום המחקר הגיאוגרפי, ההיסטורי, האנתרופולוגי ועוד. דיווחים אלה מתבססים על התבוננות מפורטת ומדוקדקת בעולמם של מושאי מחקרו, קרי, "היהודים ההרריים", על מנהגיהם, לבושם, הפרקטיקות הדתיות שלהם ועוד, וכן על שיחות ארוכות שניהל עם רבים מהם – מתודה המוכרת כיום כ"תצפית משתתפת".⁴⁴ אולם טשארני לא הסתפק בכך, ובחן גם תיעוד היסטורי מסוגים שונים. אם המדובר בתיעוד המצוי בארכיונים ממשלתיים או כנסייתיים ואם בהעתקת נוסחי מצבות למטרות תיארוך.⁴⁵ בשמשו מקור כמעט יחידני לעולמם של יהודי הקווקז, נודעו לכתבותיו השפעה על תפיסתם של קוראי העיתונים שפרסמו את כתבותיו על המזרח ועולמן של הקהילות היהודיות במרחב זה.

על רקע זה התפתחה תכתובת ענפה בינו לבין אינטלקטואלים יהודים אירופים שהיה להם ענין בנושא. מבין אלה ניתן להזכיר את הרב שלום כהן מפשט, שממש באותם ימים עמל על עבודת הדוקטור שלו אודות השומרונים;⁴⁶ עורך העיתון "המבשר" יוסף כהן צדק בעיר למברג,⁴⁷ שמואל דוד לוצאטו (שד"ל) שישב בפדובה; הרב יחיאל מיכל זקש כברלין;⁴⁸ המורה דוד לוריא במינסק;⁴⁹ הרב עזריאל הילדסהיימר באייזנשטט;⁵⁰ המדען, הפובליציסט וראש בית המדרש למורים ולרבנים בז'יטומיר חיים זליג סלונימסקי;⁵¹ המזרחן דניאל חוולסון בסט. פטרבורג;⁵² הסופר קלמן שולמן

בווילנה;⁵³ הוגה הדעות שלמה בובר בלמברג;⁵⁴ הרב נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי"ב), ראש ישיבת וולוז'ין;⁵⁵ הרב זכריה פראנקל בברסלאו;⁵⁶ שמחה פינסקר ששימש כמורה בבית הספר המשכילי באודסה;⁵⁷ החכם הקראי שלמה ביים שישב באודסה,⁵⁸ ואחרים. בפועל, טשארני נתפס בעיני מכותביו כנציגן של "חכמת ישראל" ושל הנאורות היהודית האירופית בקווקז.

עם זאת, ברקע התכתבות ענפה ואינטנסיבית זו עמד מניע נוסף, והוא תחושת הבדידות שחש טשארני בשבתו בקווקז. תחושה זו נבעה, במידה רבה, מ"האחרות הכפולה" שאפיינה אותו – "האחר המערבי", במרחב תרבותי שזוהה על ידו כ"מזרחי", כמו גם "האחר המשכילי", במרחב שזוהה על ידו ככזה שעדיין לא הואר באורה של הנאורות האירופית. כחלק מהמאמץ להתגבר על סיטואציה חברתית קשה ומתסכלת זו, אותה חוו רבים מהמשכילים היהודים במאה התשע-עשרה, נטו בנייהם רשתות התכתבות ענפות שיצרו מעין קהילייה משכילית וירטואלית.⁵⁹ עבור טשארני, שישב בודד ומרוחק מכל מרכז חברתי משכילי, היו התכתבויות אלה בבחינת "מים קרים על נפש עייפה ושמועה טובה מארץ מרחק".⁶⁰

כשנתיים לאחר שהגיע לראשונה לטמיר-חאן-שורה הגיע טשארני למסקנה ששהייתו במקום היא חסרת תוחלת, וזאת בעיקר בשל העובדה ששכרו הזעום כמורה בקהילה קטנה לא איפשר לו קיום ראוי. עם זאת, יש מקום להניח שגם תחושת הבדידות שתוארה לעיל, שלא לומר תחושת זרות, תרמו לכך. בשלב זה דומה היה ש"הפרק הקווקזי" בחייו הגיע לכלל מיצוי, ולא היה בכוונתו להישאר באזור זה.⁶¹ אשר על כן החל בניסיונות למצוא משרת הוראה במקומות אחרים, ולשם כך פנה לשלום כהן שישב בפעשט, ליוסף כהן צדק בלמברג, ואף לאדולף כרמיה ולאברט כהן בפריז. ניסיונות אלה מעידים על כך שגם בשלב זה של חייו שאיפתו המרכזית לא הייתה המחקר האתנוגרפי אלא החיים במרחב תרבותי משכילי והמעשה החינוכי הגלום בו, תחום שנתפס בחוגי ההשכלה המזרח אירופית כמימוש האולטימטיבי של האתוס המשכילי. ואולם להוותו ניסיונות אלה לא העלו דבר.⁶² משכך, החליט לשים פעמיו חזרה לצפון מזרחה של אירופה, ובראש ובראשונה למינסק עיר הולדתו. ואולם, עיון בכתביו של טשארני מעלה שלמעשה הייתה זו יציאה לצורך חזרה. אכן, תחושת הייעוד שנלוותה לעיסוק בהוראה הגיעה ככל הנראה לכלל מיצוי, אך "החיידק הקווקזי" שדבק בו לא הרפה. ההסבר לכך טמון בעובדה שבמהלך התקופה הראשונה בה שהה בקווקז פעלו בתודעתו שתי מגמות מנוגדות. האחת היא תחושת הזרות והבדידות שתוארה לעיל, ומאידך – עניין טוטאלי בסביבתו החדשה, קרי היהודים ההרריים ועולמם, דבר שכבש את כל ישותו. עניין זה מצא

פורקן בשלב זה במחקר האתנוגרפי שבו כבר החל. ככל הנראה, זו הייתה השעה בה התחוויר לו שייצעודו איננו בתחום ההוראה אלא בגילוייו של "המזרח היהודי" בקווקז. אשר על כן, במהלך נסיעתו זו החליט לנסות לגייס מקורות מימון למטרה זו. מקורות אלה, לתפיסתו, נמצאו במקום אחד – ב"חברת מפיצי השכלה בארץ רוסיה" שישבה בסט. פטרבורג.⁶³ היה זה מסע ארוך של כ-3500 ק"מ, שראשיתו באנייה קטנה החוצה את הים הכספי, המשכו בספינות נהר קטנות השטות במעלה נהר הוולגה, דרך הערים רוסטוב, סמארה, קאזאן וניז'ני נובגורוד, בדרך היבשה למוסקבה ומשם ברכבת עד סט. פטרבורג. כמי שכבר צבר ניסיון בחיבור תיאורים גאוגרפיים ואתנוגרפיים, תאר טשארני בהרחבה ובפירוט את שראו עיניו גם במהלך נסיעה זו.⁶⁴

כפי שתואר בראשית המאמר, בהגיעו לסט. פטרבורג נפגש טשארני עם ראשי "חברת מפיצי השכלה", ואולם עד מהרה נוכח לדעת שדעתם של אלה נתונה הייתה לפתרון בעיות אחרות בתחום החינוך, רובן, דומות ביותר לאלה שהעלה, אלא שבמקרה זה המדובר היה בחינוכם של ילדים יהודים בליטא, בוואלין או בבסרביה. מכיוון שמהלך שתדלני זה הניב פירות חלקיים בלבד,⁶⁵ ניסה טשארני את מזלו בארגון היהודי הפילנטרופי הגדול והחשוב בעולם במחצית השניה של המאה התשע-עשרה, הלא היא חברת "כל ישראל חברים" שמרכזו בפריז. לשמחתו, ראשי ארגון זה, שפניהם כבר היו נשואות למזרח, הכירו בחשיבות מחקריו האתנוגרפיים ואף הבטיחו "כי יתמכו בימינו בכל אשר יהיה לאל ידם בהוצאות הדרושות לחקירותיו".⁶⁶ עם זאת יש לציין שטשארני לא חדל ממאמציו לגייס מקורות כספיים למימון מחקריו גם בשנים שיבואו.⁶⁷ במהלך התקופה בה שהה טשארני במרכז אירופה הוא חווה את חוויית המפגש עם כמה מעריה הגדולות של אירופה, דוגמת פאריז, פרנקפורט ועוד, על חיי התרבות האינטנסיביים שבהן. עבור ה"משכיל" שבו היתה זו, ללא ספק, חוויה מכוננת, מעשירה, ואף מפתה במידה רבה. ועם זאת, בשום שלב של מסעו זה אין טשארני שוקל את האפשרות לנטוש את חלום המזרח ולהשתקע באחת הערים האלה, או אף לשוב לאודסה. ההסבר לכך, טמון לדעתי בעובדה שבשלב זה היה המחקר האתנוגרפי בקווקז לא רק לעניין החשוב בחייו, אלא במידה רבה לעצם מהותו. עיסוק זה הקנה לו את זהותו הציבורית כמו גם את מיצובו בקהיליית המשכילים ואנשי "חכמת ישראל" באירופה. משמעות אי-השיבה לקווקז הייתה אחת – איבוד הזהות הנ"ל ושקיעה באלמוניות, גם אם מדובר היה בחיים במרחב תרבותי דינמי. וכך, גם במהלך המסע הוא אינו חדל מעיסוק זה, כמו למשל הפנייה שקיבל מראשי הקהילה האשכנזית בטמיר-חאן-שורה לסייע להם לגייס תרומות

להשלמת בנין בית הכנסת החדש שלהם.⁶⁸ פנייה זו היא דוגמה מייצגת למיקומו החדש של טשארני במרחב היהודי האירופי, זה של מעין "שגריר כפול". בראש ובראשונה של יהודי המזרח (קווקז) במערב. דימוי זה אף ילך ויתחזק עם השנים, כפי שעולה למשל מהפנייה אליו של הקהילה היהודית בעיר סוראם (Suram) שבגיאורגיה בבקשה שישימש כנציגם מול מוסדות כ"ח.⁶⁹ ובמקביל, הוא נתפס בחוגי "חכמת ישראל" במערב כנציגם במזרח. כך למשל, כמה מהדמויות הבולטות בזרם זה במערב אירופה עמן היה טשארני בקשרי מכתבים, וביניהם פרופסור שלמה מונק, ד"ר אלברט כהן, אדולף כרמיה והרב זכריה פראנקל, "הציעו לפני שאלות נכבדות הנוגעות לדרישת קדמוניות אחב"י בדאגעסטאן, אשר יתאמץ לחקור עליהן", כאלה שעניינן בהיבטים היסטוריים, דמוגרפיים, דתיים ותרבותיים של קהילות יהודיות אלה.⁷⁰

הנה, דווקא עכשיו זכה לסיוע ממקור בלתי צפוי, הלא הוא השלטון הרוסי המקומי, שמצא עניין בדיווחיו השוטפים בעיקר בכל הנוגע למבנה האתני-חברתי של תושבי האזור.⁷¹ מעורר מהתמיכה הרחבה לה זכה יצא טשארני למסע חקר נוסף בקווקז, מסע שתרם תרומה חשובה ביותר לאופן בו התגבשה בתודעתו דמותם של יהודי המזרח. ואכן, עד מהרה חזר טשארני לקווקז במטרה להמשיך את משימת חייו במקום שהפך להיות לא רק ארץ חלומותיו אלא במידה רבה גם ביתו החלופי.⁷²

בין מזרח למזרח

יוסף יהודה טשארני לא היה היהודי המזרח אירופי היחיד שסקרנותו הובילה אותו למחזות המזרח במאה התשע-עשרה. נדודים וחיפוש אחר מרחבים תרבותיים חדשים היו תופעה מוכרת בעולמם של המשכילים היהודים במזרח אירופה במאה זו.⁷³ קדמו לו בחקר המזרח ישראל בן יוסף בנימין ("בנימין השני"), שתר אחר קהילות יהודיות בסוריה, עירק, כורדיסטן, ארמניה, אפגניסטן, הודו וסין,⁷⁴ וכן יעקב ספיר ש"גילה" ליהודי אירופה את עולמם של יהודי תימן.⁷⁵ ואולם, שלא כמו יעקב ספיר, שעזב את ליטא כבר בילדותו ולא ברור כלל אם ניתן לראותו כ"נציגה" של תפיסת עולם משכילית מזרח אירופית, טשארני פעל מלב ליבה של הנאורות היהודית המזרח אירופית. בהיבט זה הוא דומה ליהודי אחר בן זמנו, הלא הוא אפרים דייןארד, שניתן להצביע על קווי דמיון רבים [בצורה, לא בתוכן] בין חיבורו על יהודי קרים⁷⁶ לבין חיבורו של טשארני על יהודי הקווקז.⁷⁷

ועם זאת, דומה שהמכנה המשותף לקבוצה זו של תיירים-מגלים הוא יחסה המורכב למושאי מחקרה, הלא הם יהודי המזרח. כבר בראשית

התקופה, עת עסק בעיקר בהוראה, המפגש של טשארני עם תלמידיו, כמו גם עם הוריהם, היה טראומטי והותיר בו חותם של ממש. דומה שכאן, בכיתת הלימוד שבעיר הקטנה במרומי הקווקז, החל להתעצב בתודעתו דימויו של איש המזרח באופן המזכיר מאד את תפיסתה של ישות זו בתודעה ובשיח האירופי בני הזמן. כך לדוגמה, באחד מדיווחיו הראשונים משנת 1863 הוא כותב: "עוד לא האירה עליהם שמש ההשכלה היקרה, ושנת עולם יישנו עוד מבלי הקץ. חשך הפתיות והבערות יכסה בצעיף אופל ועלטה את על חייהם... אין מורה ומנהל למו להראותם הדרך ישכון אור לעוררם משנתם ולפתח מוסרי כסלתם ואוולתם יחד, ויהיו לבני חיל. רחוקים הם מאד מאד מחכמה ומדעים ומכל הדברים הנדרשים לחיי האדם המדיני והמוסרי".⁷⁸ בעיה נוספת שהעיבה, אליבא דטשארני, על עולמם של יהודי הקווקז הייתה חוסר יכולתם להרחיב את אופק המבט וההתבוננות אלא מעבר למקום ולזמן המידיים. כאיש הנאורות, הנושא באופן תמידי את עיניו למרחבים תרבותיים חדשים, הוא תלה זאת במצבם התרבותי ה"פרימיטיבי". על רקע זה התגבשה אצלו התפיסה שמדובר בקבוצה חברתית נחשלת מבחינה תרבותית. ותפיסה זו של יהודי הקווקז, כמי ששקועים בחשכת הבערות, הלכה והתחזקה אצלו ככל שחלף הזמן. כך למשל בתארו את אחת הקהילות בהן ביקר כותב טשארני כי "הקהל הקטן דפה כולם חמורים וטיפשים, אחד גדול מרעהו פאנאטיקער בלא קץ וגבול". וכן, "כמה יגיעות יגעתי עד אין חקר ותכלה עד שנתרצו הפראים בצורות בני אדם אלה על העניינים".⁷⁹

באשר לשורשיה של נחשלות תרבותית זו, טשארני תלה זאת לא רק במיקומם הגאוגרפי-תרבותי של יהודים אלה, אלא לא פחות מכך גם במנהיגות הדתית שלהם. כך למשל, בתארו את המפגש שלו עם יהודי קהילת קוטאיש שבגאורגיה, הציג טשארני לקוראיו תמונה דיכוטומית המוכרת לנו מכתביהם של משכילים אחרים בני הזמן: "הרב הוא זקן וזקנו לכן יורד על פי מידותיו וכמה שהוא זקן, זקנותו יותר מסכלותו, פאנטיזם בוער בקרבו באין קץ ותכלה... כמה היה בכחו לעשות סדרים ותקונים בתוך קהילתו בכמה עניינים שונים ולא עשה, פעם באתי בדברים עמדו על דבר בתי ספר של ישראל ועל דבר למוד חכמה ולשון המדינה, וליסד תלמוד תורה, ויבער אש רוח סכלותו בקרבו וצעק כי לעולם לא יעמוד כדבורי, ויותר טוב שישארו סכלים ופראים משילמדו תורה וחכמה, כמו שנהגו אבותיהם... המהרסים והמחריבים הם הרבנים שלהם והם אינם מניחים את העם לצעוד צעד פארווערטס, ומי יודע מתי יוכל לזרוח שמש ההשכלה והציוויליזאציאן במדינה הזאת כי אין קץ לסכלות הרבנים והחכמים שלהם המוליכים את העם שולל".⁸⁰

תפיסה זו באה לידי ביטוי גם כאשר ניסה לעורר את עניינם של ראשי "חברת מפיצי השכלה" בצורך לפעול למען יהודי הקווקז. לשם כך עשה שימוש במודל דיכוטומי שבשני קצותיו מצויים האדם האירופי מכאן, וה"פרא" המזרחי מכאן: "תקוותי מאד חזקה כי תקומו ארונים ישרים לעזרת אחינו, לרומם מעמדם המוסרי, השפל למאד, כי עם פראי הוא ילוד מדבר, לקרוא להם דרור וחופש מכל נגעי ותלאות חייהם, ותהיו רועים נאמנים לשה פזורה ישראל לנהגם במטה עוזכם על מרעה התבונה והמדע, ותסירו את צעיף הערפל והמסווה השחורה אשר פרשה עליהם העת מני שנות עולמים, ולהפיץ קרני ההשכלה במלוא רוחב הארץ העתיקה ההיא ולא יאמר להם עוד: בוערים, פראים וחסרי בינה".⁸¹ למרות שסביר להניח שמדובר בטקסט שמטרתו שתדלנית בעיקרה, קשה להשתחרר מן הרושם שתפיסתו של טשארני עצמו את האנשים להם ניסה לסייע לא הייתה שונה באופן מהותי מזו של ראשי ה"חברה". כמוהו גם הם הפנימו את דימויו האולטימטיבי של איש המזרח במידה רבה כרפלקציה לתפיסתם את עצמם כבני אירופה. ותפיסה זו של המזרח, על יושביו, יהודים ולא יהודים, ליוותה אותו עד סוף ימיו.

טשארני אף הצליח להטמיע תפיסה זו בקרב האליטה היהודית המקומית בקהילות הקווקז. דבר זה בא לידי ביטוי, למשל, במכתב שהפקידו בידיו ראשי העדה היהודית בשעה שעזב בפעם הראשונה את האזור בשנת 1864, ובו הם כותבים: "איך אנחנו עוד במחשכים הולכים, וענן וערפל כיסונו עוד מסביב, אין לנו לא בתי ישיבות לתורה ולא בתי ספר לחכמה, בנינו ובנותינו ילכו שולל תמיד כל היום באין הורים ומורים, באין מנהלים ומנהיגים ישרים להראותם הדרך הנכונה והישרה".⁸²

עם זאת, דומה שיש לראות את המיצוב התרבותי הנמוך של יהודים אלה בתודעתו של טשארני גם בהקשר נוסף. יש לזכור שטשארני עצמו היה בשר מבשרה של החברה היהודית המזרח אירופית, זו שכונתה על ידי יהודי מרכז אירופה "Ostjuden", ובמשתמע – כזו שמיצובה התרבותי נמוך יותר מזה של יהודי המערב על כל הקונוטציות הנלוות לכך.⁸³ בתארו את היהודי איש מזרח הקווקז כמי שמשול לפרא בדרגה הנחותה ביותר, אפילו לא ל-Nobel Savage, כזה הסובל משפלות מוסרית ומבערות אינטלקטואלית, שרטט טשארני מחדש את המדרג התרבותי של החברה היהודית. לדידו, כמו שסברו גם רבים ממשכילי מזרח אירופה, בראש המדרג נמצאים יהודי המרחב הדובר גרמנית, לאחריהם יהודי מזרח אירופה, ובתחתית הסולם – יהודי המזרח, שעולמם התרבותי מהווה את הניגוד האולטימטיבי לקדמה המאפיינת את האדם האירופי, והיהודי האירופי בכלל זה. "עוד לא זרחה שמש הדעת וההשכלה ביניהם", הוא כותב, "כבערים וסכלים הולכים

הם בחושך נורא המכסה עליהם עוד משנות קדם קדמתה". ואולם, מצב זה הוא בר שינוי, שמחולליו הפוטנציאליים הם המשכילים. אלה שראו עצמם כמתווכים בין תרבות יהודי המערב לתרבותה של החברה היהודית המסורתית במזרח אירופה יכולים לשמש בתפקיד דומה גם במרחב שבין המערב למזרח. אכן, בהכירו את הפערים הניכרים בין שני מרחבים תרבותיים אלה, טשארני מבין שמדובר במשימה מורכבת, ובלשונו: "כמדומה שיעבור עוד הרבה זמן עד שיגיעו למעמד ומצב אחיהם באירופה".⁸⁴ לא זו אף זו. מהעיון בדיווחיו האתנוגרפיים של טשארני מתברר כי במקביל לתחושת העניין הרב שחש בכל הנוגע ליהודי הקווקז, זמן לא רב לאחר המפגש הראשון שלו איתם התגברה אצלו גם תודעת ה"אחרות". מה שלא אירע במפגש עם יהדות אודסה, שקווי המתאר התרבותיים שלה היו שונים במידה רבה מאלה של החברה היהודית בצפון תחום-המושב, התרחש כאן. תודעת "אחרות" זו עוגנה על ידו בראש ובראשונה בקונטקסט היסטורי. בעוד שהוא ראה את עצמו לא רק כאיש המערב אלא גם כמי שמייצג את היהדות ההיסטורית, על פי תפיסתו יהודי הקווקז אינם חלק מהיסטוריה זו שכן מוצאם, "משרידי עשרת השבטים אשר הגלה אותם שלמנאסר מלך אשור מאדמתם... והמה לא ראו את הבית השני".⁸⁵ העובדה שטענתו זו של טשארני בדבר מוצאם של יהודי הקווקז לא עברה ללא מענה, מעידה על ההד הרב שעוררו דיווחיו.⁸⁶

הדרך ל"ביעור הבערות" של יהודי הקווקז, ולהשבתם ל"חיק ההיסטוריה" (המערבית כמובן...) עוברת, לדידו, במספר מסלולים. כמרבית עמיתיו, משכילי מזרח אירופה, דוגמת שמואל יוסף פין ואברהם גוטלובר, גם הוא היה סבור שהנתיב המועדף הוא מערכת החינוך. בשלב הראשון הוא מאתר את הבעיה: "הילדים שלהם הולכים שולל באין מורה ומנהל, בזמן שנצרך ללמוד במבחר ימי עלומיו הוא מרגיל את עצמו בסחורה, וזה הוא לימודו עד שיתגדל, ואינו יודע אפילו תמונת אות בסדור תפילה להתפלל, ומי מדבר מבתי הספר וההשכלה, עוד יעברו כמה ימים ושנים עד שיאיר אור ההשכלה במושבותיהם, כי הם יושבים בחושך ואפילה".⁸⁷ על רקע זה טען טשארני בלהט כי הפתרון לבעיה זו הוא בייסוד "בתי ספר, ללמדם ראשית הלמודים ויסודי הדת, כי לא יודעים רוב מאחינו הנדחים מנער ועד זקן אף קרוא עברית ולהתפלל בספר, וללמדם שפת המדינה ועוד למודים מועילים לפי הזמן והמקום".⁸⁸ דא עקא, שבהכירו היטב את מערכת השלטון ההיררכית הרוסית היה ברור לו שהדרך היחידה לממש חזון זה היא על ידי כך ש"יעיר ה' הטוב את לבב המלך הרחמן קיסר רוסיא להוציאם מעבדות לחירות ולייסד ביניהם בתי ספר לישר המסילה אשר ילכו בה ויפקחו עיניהם להתענג מזיו השמש אור המדעים".⁸⁹

באשר לבעיית המנהיגות עליה הצביע, גם כאן היו לו טשארני מספר רעיונות לפתרון, כשהמרכזי שבהם היה יצירת זיקה ודיאלוג בין רבני קהילות הקווקז לבין מי שהוא זיהה כגוף המנהיגותי של יהדות האימפריה הרוסית הלא היא "חברת מרבי השכלה". וכך, בשנת 1871 פנה במכתב לראשי "החברה" וביקש לשלוח לחמשה רבנים בקווקז "כרכים ממחברת הפרופ' חוואלסאן 'ע"ד אשמות אחדות לנגד היהודים בימי הביניים". ועד "החברה" נענה ברצון להצעתו, ואף החליט "להוסיף לשלוח עוד להרבנים ההם מספר התקנות וחשבונות השנתיים של החברה ולבקשם כי הם בעצמם יספחו אל החברה ויבקשו אחרים לעשות כמוהם בדבר הזה".⁹⁰ הכלי היעיל ביותר לפתרון בעיית האופק התרבותי המוגבל של יהודי הקווקז, קרי, לפריצת קווי התיחום של עולמם הדתי-תרבותי היה, לדידו, העיתונות. זאת אשר חוצה גבולות פוליטיים, מצמצמת, לפחות לכאורה, פערים תרבותיים, ומשחררת את קוראיה מהתלות בממסד התרבותי-דתי הישן העושה כל שלא ידו כדי לשמר את הקאנון המקובל. אשר על כן הוא פנה למו"לים של העיתונים "המגיד המבשר והכרמל שישלחו בטובם את מכתבי העתים שלהם אל יהודי דאגעסטאן. למען הפץ קרני ההשכלה במלוא רוחב הארץ העתיקה ההיא".⁹¹

*

כפי שתואר לעיל, משלב מסוים בחייו יוסף יהודה טשארני תפס את עצמו בעיקר כאתנוגרף, אם כי כזה שאיננו מנותק ממושאי התבוננותו. תוכנותיו וטיעונו באשר למצבם התרבותי של יהודי הקווקז, כמו גם הצעותיו לפתרון מה שנראה לו כבעיה, מעידות על גישה של "תצפית משתתפת פעילה" ואף מעבר לכך. אם אכן כך הדבר, הרי שלכאורה נקרתה בידו של טשארני הזדמנות היסטורית ליצור גשר של ידע והיכרות, ושמה אף של זהות, בין אלה לאלה, כזה המבוסס על תפיסה שאיננה היררכית. ואולם, כמי שהפנים את תפיסת המזרח המקובלת בשיח האירופי, על כל המשתמע מכך, טשארני אינו יכול שלא לייחס ליהודים אלה את מכלול הדימויים הסטריאוטיפיים המקובלים, ומבחינתו למציאות שתוארה לעיל נודעה משמעות קריטית באשר לעולמם התרבותי העכשווי, שכן "הם היו למאכל לגוים רבים ילידי אזיאה העריצים והפראים, רוב מהם נבלע בארצות הפרסיים והקורדיסטאנים... ועוד בעתות אלה הם שקועים ביון העבדות". באופן זה מתייג טשארני, המשכיל המזרח אירופי, את יהודי הקווקז לא רק כמי שלא נחשפו לתרבות היהודית-נוצרית אלא גם ככאלה שלא זכו לראות את "אור הנאורות". תפיסה זו משמשת בכתביו כבסיס לזיהויים המוחלט כ"אנשי המזרח", על כל המשתמע מכך בשיח האירופי של אמצע המאה התשע-עשרה. זו ככל הנראה הסיבה לכך שבשונה מעמיתו משכילי

מרדכי זלקין - יוסף יהודה טשארני כסוכן הנאורות היהודית בקווקז | 151

מזרח אירופה, הוא לא ראה עצמו כ"מתקן עולם", קרי, את מלאכת התיקון הותיר לאחרים.

מסעו השני והאחרון של טשארני בקווקז נקטע לפתע בשעה שחש שבריאותו מתרופפת. בשלב זה הוא שם פעמיו בחזרה לעיר ממנה יצא להרפתקת חייו - אודסה. שם גם שב אל הצוותא המשכילית, וגם אל חלומו לפרסם את מחקריו ותצפיותיו האתנוגרפיות בקווקז בספר. חלום זה ליווה אותו כבר מראשית שנות השבעים של המאה התשע-עשרה, כפי שעולה מהפרוגרמה שחיבר בשנת 1872. דא עקא, שבשל נסיבות שונות הוא לא התפנה להגשמתו של חלום זה. אשר על כן, משהרגיש שקיצו קרב הפקיד טשארני את כתב-היד של ספרו בידי ידידו באודסה במטרה שהם ישלימו את המלאכה.

בגבור עליו מחלתו סעדו אותו בחודשי חייו האחרונים ידידיו המשכילים משה ליב ליליינבלום, אלימלך וכסלר ("איש נעמי"), דוד כהנא, צבי שרשבסקי, הרב שמעון שוואבאכר וניסן בלומנטל. ב"ז באייר תר"ם, 28 באפריל 1880, הלך יוסף יהודה טשארני לעולמו, והוא בן 43 שנים בלבד.⁹² העיתון "המליץ" היה הראשון להביא לקהל קוראי העיתונים את הידיעה על תום "עידן טשארני",⁹³ והחרו החזיקו אחריו העיתון "המגיד", שהיה לטשארני כבית שני,⁹⁴ וכן העיתונים "הצפירה"⁹⁵ ו"האור"⁹⁶ שפרסמו נקרולוגים ארוכים ומפורטים אודותיו.

לאחר מותו פעלו ידידיו להגשמת חלומו של טשארני - פרסום ספרו אודות יהודי הקווקז, וזאת לא רק בשל יחסי הרעות שבינו לכינם אלא גם בשל החשיבות הרבה שייחסו לתוכנו של החיבור כפי שתיאר זאת חיים יונה גורלאנד: "מביני דבר ראוהו ויאשרוהו, חקרוהו ויהללוהו".⁹⁷ כתב-היד נשלח להנהלת "חברת מרבי השכלה" בסט. פטרבורג, וזו הטילה את משימת העריכה והפרסום על אברהם אליהו הרכבי, ו"ספר המסעות" הכולל רבים מתיאורי מסעותיו של טשארני יצא לאור בשנת 1885.⁹⁸ פרסומו של ספר זה, והעניין הרב שעורר, מעידים עד כמה היתה גדולה תרומתו של יוסף יהודה טשארני להתעוררות העניין הציבורי בתולדות יהודי הקווקז. כך למשל, ספר זה היה המניע מאחורי פרסומים נוספים שעסקו ביהודי הקווקז, ששני הראשונים שבהם נכתבו על ידי שרבת אניסימוב וגיסו הרב יעקב יצחקי.⁹⁹ עם זאת, לא תמיד התקבלו דיווחיו כמקור אמין. כך למשל, בהקדמה לספרו של אניסימוב "קדמוניות יהודי ההרים", הוא מבקר בחריפות את טשארני:

קם ויתעורר אחד מסופרנו, ולדאבון לבבנו - לא מומחה לאותו דבר, הוא הנוסע מר יוסף טשערני ז"ל, וישם נפשו בכפו לעבור ארחות

עקלקלות, לא בטוחות בין הרי קוקז לראות את שלום אחינו ולאסוף ידיעות על דבר קורות ימיהם וקדמותם. אסף וצבר, כתב והעתיק מכל הבא בידו. כל אשר ראו עיניו ושמעו אזניו... ו'ספר המסעות' שהניח אחריו... הוא רק גל של אבנים לתועלת החוקרים... והיה כי יבוא אדם פשוט, לא חוקר ולא סופר, ופתח הספר למצוא על דבר 'היהודים ההררים', מאין באו לשם, ומתי, ולא ימצא את ידיו ורגליו בתוך המון האגדות והמסורות הספורים והידיעות שבספר הנ"ל".¹⁰⁰

לא רחוק הדבר ששורשיה של ביקורת חריפה זו נעוצים בדימויו של טשארני כ"אחר" שאיננו בן המקום, וממילא אין ביכולתו להציג תמונה מלאה, מפורטת ומאוזנת של קהילות יהודי הקווקז. ועם זאת, עיון בחיבורים אלה מעלה שמחבריהם עשו שימוש של ממש בכתביו של טשארני... לעומת זאת, היו גם מי שעבורם היווה טשארני מודל לחיקוי לא רק בנושא שבו עסק אלא גם בשיטת פעולתו. כך למשל תיאר זאת צבי כשדאי, המייצג את הדור הבא של חוקרי קהילות היהודים במרחב זה, בפתח ספרו "ממלכות אררט": "הסיבה שהניעתני לנסיעתי היא כי אז יצא לאור ספר המסעות של יוסף הלוי טשארני... שהמשיך את נסיעותיו בארצות קוקז ומעבר לקוקז במשך שמונה שנים, ובשעתו עורר בי ספר זה תשוקה עזה ונמרצה לנסוע לארצות האלו... ונגדה נא לכל הקוראים אודיע בזה כי על פי רוב נעזרתי בספרי זה ברשימותיו של הנוסע הנזכר, וכמעט שיצאתי בעקבותיו".¹⁰¹

כך הסתיימה מסכת חייו של המשכיל הצעיר, שלמרות כל הקשיים, הטלטולים והאכזבות שחווה במהלך חייו לא נטש ולו לרגע אחד את הממד האופטימי האופייני כל כך למשכילים בני הזמן כמו גם את האמונה בקדמה ובעתיד טוב יותר, כפי שכתב באחד ממכתביו: "האם לזעום עלייך עת נפלאה? לא, לא! בלב שמח אעמוד לפניך תמיד, ועיני לא תשבענה מהביט אל כל אשר תראיני במרוצתך".¹⁰²

הערות

- 1 על ארגון זה ראו יהודא ראזענטהאל, תולדות חברת מרבי השכלה בארץ רוסיא, ס"ט פטרבורג תרמ"ו; בנימין נתנס, מחוץ לתחום – המפגש היהודי עם האימפריה הרוסית המאוחרת, ירושלים תשע"ג; ולדימיר לוין ואיליה לוריא, "צמיחתה של הפוליטיקה האורתודוקסית באימפריה הרוסית", בתוך: איליה לוריא (עורך), תולדות יהודי רוסיה, ב, ירושלים תשע"ב, 271-301; ולדימיר לוין, ממהפכה למלחמה – הפוליטיקה היהודית ברוסיה 1907-1914, ירושלים תשע"ו; Brian Horowitz, *Jewish Philanthropy and Enlightenment in Late-Tsarist Russia*, Seattle and London 2009; Eli Lederhendler, *The Road to Modern Jewish Politics: Political Tradition and Political Reconstruction in the Jewish Community of Tsarist Russia*, New York 1989; Elias Tcherikover, *Istoriia Obshchestva dlia rasprostraneniya prosveshcheniya mezhdv evreyami v Rossii*, 1863-1913, St. Peterburg 1913
- 2 "היהודים בדאגעסטאן", המבשר, 3 במרץ 1865.
- 3 עליו ראו נתנס, מחוץ לתחום, 145-146.
- 4 עליו ראו הורוויץ, פילנתרופיה; לדרהנדלר, הדרך.
- 5 יוסף יהודה הלוי טשארני, "היהודים בדאגעסטאן", המגיד, 8 במרץ 1865.
- 6 ראו למשל "מכתב תודה ובקשה", הכרמל, 11 בנובמבר 1864; "היהודים בדאגעסטאן", המבשר, 4 בנובמבר 1864.
- 7 יוסף יהודה טשארני, "תולדות ימי חיי", רשומות, ו (תר"ץ), 125-166 [להלן – תולדות ימי חיי]
- 8 מרדכי אלטשולר, יהודי מזרח קאווקאז, ירושלים תש"ן [להלן – אלטשולר, יהודי מזרח קאווקאז]; הנ"ל, "היהודים ההרריים", מרדכי אלטשולר, יעקב פנחסי ומיכאל זנד (עורכים), יהודי בוכארה והיהודים ההרריים, ירושלים תשל"ג, 21-35. וראו גם Valery Dymshits, *Gorskie evrei*, Jerusalem and Moscow 1999
- 9 על כך ראו בהרחבה אצל מרדכי זלקין, בעלות השחר, ההשכלה היהודית באימפריה הרוסית במאה התשע עשרה, ירושלים תש"ס [להלן – בעלות השחר].
- 10 אחותו של טשארני, אלקה, הייתה נשואה למורה יצחק משה הורוויץ, שהיה גם בין מייסדי הספריה במינסק [על כך ראו הכרמל, 22 בנובמבר 1861]. על מעורבותו של טשארני בחוג משכילי מינסק ניתן ללמוד גם ממערכת יחסיו הקרובה עם ישראל וולמן, מהבולטים והידועים שבמשכילים המקומיים.

- 11 יוסף יהודא טשארני, "כמים הפנים אל הפנים", המבשר, 29 במרץ 1864.
- 12 לב לבנדה, "רף מתולדות החינוך היהודי ברוסיה", ש' אבן-שושן (עורך), מינסק, עיר ואם, ירושלים תשל"ה, 126-120.
- 13 שם. על פי מקור זה הוא למד לפחות בשני בתי ספר "אשר תחת פקודת הממשלה".
- 14 על כך ראו מרדכי זלקין, אל היכל ההשכלה, תהליכי מודרניזציה בחינוך היהודי במזרח אירופה במאה התשע-עשרה, תל אביב תשס"ח; Eliana Adler, *In Her Hands, The Education of Jewish Girls in Tsarist Russia*, Detroit 2011
- 15 תולדות ימי חיי, 126.
- 16 על מוסד זה ראו יעקב גורלאנד, כבוד הבית, משפט בית מדרש הרבנים אשר בעירנו עיר ואם בישראל ווילנא, ווילנא תרי"ח; מרדכי זלקין, "בית המדרש לרבנים בוויילנה – בין דימוי למציאות", גל־עד, 14 (1995), 72-59.
- 17 בעלות השחר, 150.
- 18 על תופעת "המשכילים הנודדים" ראו בעלות השחר, 82-85.
- 19 תולדות ימי חיי, 128. על מוסד זה ראו Verena Dohrn, *Jüdische Eliten Im Russischen Reich*, Koln 2008, 124-210
- 20 תולדות ימי חיי, 138. על מקומו של העיסוק בחקלאות במחשבה המשכילית במזרח אירופה ראו ה' גאלאנט, "י"ב לעווינזאהן ועבודת האדמה", העבר, א (תרע"ח), 185 ואילך; דב ויינריב, "לתולדות הדעות הכלכליות והחברתיות אצל יהודים במאה התשע עשרה", תרביץ, ז (תרצ"ו), 73-57.
- 21 בעלות השחר, 218, הערה 155. על תכניתה של קבוצת משכילים לייסד בשנת 1842 בית ספר חקלאי בוויילנה ראו שם, 217.
- 22 תולדות ימי חיי, 142.
- 23 תולדות ימי חיי, 145.
- 24 תולדות ימי חיי, 147. על הקשיים שעמדו לפני צעירים יהודים שביקשו ללמוד בבתי ספר רוסיים ראו בנימין נתנס, מחוץ לתחום, המפגש היהודי עם האימפריה הרוסית המאוחרת, ירושלים תשע"ג, 215.
- 25 Steven Zipperstein, "Russian Maskilim and the City", in: David Berger (ed.), *The Legacy of Jewish Migration*, New York 1983, 31-45; idem, *The Jews of Odessa*, Stanford 1985 ; אברהם בר גוטלובר, זכרונות ומסעות, ב, ירושלים תשל"ו, 103-81; 188-166.
- 26 תולדות ימי חיי, 149-148. על תפיסתו החינוכית ראו ניקולאי פיראגאף, תלמוד תורה באדעסא, אדעסא תרי"ח, 23; A. Ljubzhin, *Ostavit v pokoe nedostizhimoe, Pedagogicheskoe nasledie N. I. Pirogova, Licejskoe i gimnazicheskoe obrazovanie*, 2002, No. 10
- 27 תולדות ימי חיי, 162. על הספרייה ומקומה בעולמם של משכילי מזרח אירופה

מרדכי זלקין - יוסף יהודה טשארני כסוכן הנאורות היהודית בקווקז | 155

- ראו בעלות השחר, 246-255.
- 28 תולדות ימי חיי, 162. על בית תפילה זה ועל החזן בלומנטל ראו אברהם גוטלובר, זכרונות ומסעות, ב, ירושלים תשל"ו, 184-186. על תפקידו של בית הכנסת בהוויה החברתית והתרבותי המשכילית במזרח אירופה במאה התשע עשרה ראו מרדכי זלקין, "קוו לשלום ואין": פרק בתולדות בית הכנסת המשכילי 'טהרת הקדש' בוויילנה", דוד אסף ואחרים (עורכים), ישן מפני חדש, שי לעמנואל אטקס, ב, ירושלים תשס"ט, 385-404.
- 29 תולדות ימי חיי, 164.
- 30 בעלות השחר, 82-85.
- 31 אברהם גוטלובר, זכרונות ומסעות, ב, ירושלים תשל"ו, 188.
- 32 לתיאור מאוחר יותר של מקום זה ראו צבי כשדאי, ממלכות אררט, אודיסה תרע"ב, 67-70 [התפרסם לראשונה ב"הצפירה", מכתבי מסע, 27 באוגוסט 1898]
- 33 על כך ראו למשל שמחה פינסקר, לקוטי קדמוניות, לקורות דת בני מקרא והליטעראטור שלהם, וויען תר"ך; ישראל ברטל, "ההשכלה במזרח אירופה והקראים: דימוי ומציאות", דברי הקונגרס העולמי ה-11 למדעי היהדות, חטיבה ב', ירושלים 1993, 15-22; על תפיסה רומנטית-אקזוטית של הקראים בספרות ובאמנות הרוסית בנות הזמן ראו גולדה אחיעזר, "מפעלו המחקרי של אברהם פירקוביץ בזיקה לתנועת ההשכלה ול'חוכמת ישראל'", גולדה אחיעזר, ראובן אנוך וסרגיי וינשטיין (עורכים), מחקרים ביהדות קווקז, גאורגיה וכוכרה, אריאל תשע"ד, 40.
- 34 על כך ראו את מכתבו, הספרייה הלאומית, אוסף שבדרון, מס' 1871.
- 35 יצחק רפאל, "תכנית לספר 'הליכות ארץ הצבי'", ארשת, ה (תשל"ב), 426-424.
- 36 על כך ראו בהרחבה ריכב רובין, צורת הארץ, ארץ ישראל במפה העברית מרש"י ועד ראשית המאה העשרים, ירושלים תשע"ד, 211-253.
- 37 נתן מיכאל גלבר, תולדות יהודי ברודי, ירושלים תשט"ו, 223-225.
- 38 "מכתב מאת שד"ל", המגיד, 12 בפברואר 1863.
- 39 על קהילה זו ראו בהרחבה אצל אלטשולר, יהודי מזרח קאווקאז.
- 40 איש נעמי, "אדעססא", הצפירה, 13 במאי 1880.
- 41 "הלא כבני כושיים אתם לי", המבשר, 10 במרץ 1865.
- 42 "האובדים והנרחים", המבשר, 22 בינואר 1864.
- 43 יוסף יהודה בן יעקב הלוי טשארני, ספר המסעות בארץ קוקז ובמדינות אשר מעבר לקוקז ובקצת מדינות אחרות כנגב רוסיא משנת ה'תרכ"ז עד שנת ה'תרל"ה, ס"ט פטרבורג תרמ"ד.
- 44 ליאנפורמציה אתנוגרפית נוספת אודות קבוצה זו ראו Liya Mikdash-Shamailov

- (ed.), *Mountain Jews, Customs and Daily Life in the Caucasus*, Jerusalem 2002
- 45 על כך ראו בפירוט בדו"ח שהגישה הוועדה שבחנה את אפשרות פרסום כתביו, תולדות חברת מרבי השכלה, חלק ראשון, 173-174.
- 46 "היהודים בדאגעסטהאן", המבשר, 3 באפריל 1863; 1, 8 בינואר 1864; 3 ביוני, 29 ביולי 1864; עליו ראו Geza Komoroczy (ed.), *Jewish Budapest*, Budapest 1999, 115-116; "Kohn, Samuel", *The Yivo Encyclopedia*;
- 47 "כמים הפנים אל הפנים", המבשר, 29 במרץ 1864; "היהודים בדאגעסטאן", שם, 29 ביולי 1864
- 48 עליו ראו Margit Schad, *Rabbiner Michael Sachs. Judentum als höhere Lebensanschauung*, Hildesheim 2007
- 49 עליו ראו בעלות השחר, במפתח.
- 50 עליו ראו David H. Ellenson, *Rabbi Esriel Hildesheimer and the Creation of Modern Jewish Orthodoxy*, Alabama 1990
- 51 עליו ראו Ela Bauer, "In Warsaw and Beyond: the Contribution of Hayim Zelig Slonimski to Jewish Modernization", Glenn Dynner and Francois Guesnet (eds.), *Warsaw, a Jewish Metropolis*, Leiden 2015, 70-90.
- 52 עליו ראו Christoph Gassenschmidt, "Khol'son, Daniel Avraamovich", *The Yivo Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*.
- 53 עליו ראו מ' בן-עמי, "קלמן שולמאן", רשמות, ב (תש"ו), 114-122.
- 54 עליו ראו Jonatan Meir, "Buber, Salomon", *he Yivo Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*.
- 55 עליו ראו Gil Perl, *The Pillar of Volozhin: Rabbi Naftali Zvi Yehuda Berlin and the World of Nineteenth-Century Lithuanian Torah Scholarship*, Boston 2012
- 56 עליו ראו רבקה הורביץ, זכריה פרנקל וראשית היהדות הפוזיטיבית היסטורית, ירושלים תשמ"ד.
- 57 עליו ראו אלתר דרויאנוב, "פינסקר וזמנו", התקופה 12 (תרפ"ב), 215-221.
- 58 עליו ראו אחיעזר, "מפעלו המחקרי של אברהם פירקוביץ", 44, הערה 29.
- 59 על כך ראו בהרחבה אצל זלקין, בעלות השחר, 113-119.
- 60 משלי, כה, כה.
- 61 על כך ראו כהן צדק, "טעמיר חאן שורא", המבשר, 29 ביולי 1864.
- 62 יוסף יהודא טשארני, "כמים הפנים אל הפנים", המבשר, 29 במרץ 1864; שם, 11 באפריל 1864.
- 63 כדי לשכנע את הנהלת "החברה" בחשיבות מפעלו ביקש טשארני מזיסל רפופרט וזלקינד מינור, שניים ממשכילי מינסק שנמנו עם חברי "החברה", לפעול למען

מרדכי זלקין - יוסף יהודה טשארני כסוכן הנאורות היהודית בקווקז | 157

- קידום העניין. על כך ראו תולדות חברת מרבי השכלה, א, 13.
- 64 לתיאור מפורט של מסע זה ראו "היהודים בדאגעסטאן", המבשר, 2 בדצמבר 1864.
- 65 על הבטחת ממשלת רוסיה לייסד בדגאסטן שני בתי ספר ליהודים בעקבות פניית חברת מפיצי השכלה ראו "היהודים בדאגעסטאן", המליץ, 16 בנובמבר 1865.
- 66 "ע"ד היהודים בדאגעסטאן", המגיד, 14 בפברואר 1866.
- 67 ראו למשל: "הגביר הישיש הנכבד ר' שמחה ליפשיטץ באדעססא שלח אלי עזרתו מרחוק סך מסוים על הוצאות מסעות... אך אין הקומץ משביע וכו' ומה נחשב נגד ההוצאות הרבות הדורשת נסיעה כזו", המגיד, 11 בספטמבר 1867; רוזנטל, תולדות חברת מרבי השכלה, 46.
- 68 "היהודים בדאגעסטאן", המליץ, 9 באוגוסט 1866.
- 69 "גורגיסטאן", המגיד, 25 ביוני 1869.
- 70 לרשימה מפורטת של שאלות אלה ראו שם. במקביל פנו לטשארני הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, ראש ישיבת וולוז'ין, וכן תלמיד חכם שישב בעיירה ברזין שברוסיה הלבנה, ובקשו לקבל אינפורמציה הנוגעת לדיני אישות הנוהגים בקהילות היהודיות בדאגעסטאן. על כך ראו "היהודים בדאגעסטאן", המליץ, 9 באוגוסט 1866.
- 71 "דאגעסטאן", המגיד, 11 בספטמבר 1867; רוזנטל, תולדות חברת מרבי השכלה, 103. על תמיכתו הפומבית של טשארני בשלטון הרוסי ראו "הערסאהן", המגיד, 20 ביוני 1877.
- 72 על כך ראו "השקפה", המבשר, 12 בינואר 1866; "היהודים בדאגעסטאן", המבשר, 16 במרץ 1866; "היהודים בדאגעסטאן", המבשר, 13 ביולי 1866; 20 ביולי 1866; 27 ביולי 1866; "היהודים בדאגעסטאן", המליץ, 16 בנובמבר 1865.
- 73 על כך ראו בעלות השחר, 82-85. על עניינו של משכיל יהודי בן הזמן בעולמם של יהודי הקווקז ראו David Maggid, *Evrei na Kavkaze*, Petrograd 1918.
- 74 ספר מסעי בני ישראל, בו יסופר מאחינו בני ישראל בארצות אסיה ואפריקה, מצבם המדיני והמוסרי, מדותיהם דעותיהם ומנהגיהם, ליק תרי"ט. על חשיבות עבודותיהם של "בנימין השני" ויוסף יהודה טשארני מעיד השימוש שנעשה בהן בספרות המחקר המודרנית. ראו למשל אריך באואר, יהודי כורדיסטאן, מחקר אתנולוגי (בעריכת רפאל פטאי), ירושלים תש"ח.
- 75 נח גרבר, אנו או ספרי הקודש שבידינו? הגילוי התרבותי של יהדות תימן, ירושלים תשע"ג, 28-51. בהקשר זה יש להזכיר גם את מסעות החקר שערך יוסף הלוי בשלהי שנות הששים של המאה התשע-עשרה באתיופיה ובתימן בשליחות ארגון אליאנס. על כך ראו יוסף טובי, "יוסף הלוי וחקר יהודי תימן", פעמים 100 (תשס"ד), 23-71.

- 76 אפרים דיינארד, משא קרים, ווארשא תרל"ח.
- 77 אחד המרכיבים הדומים ביותר לשני חיבורים אלה הוא המתקפה החריפה על עבודותיו של הקראי אברהם פירקוביץ.
- 78 "היהודים בדאגעסטאן", המבשר, 10 ביולי 1863. לגישה דומה ראו כשדאי, ממלכות אררט, 46.
- 79 ספר המסעות, 205.
- 80 ספר המסעות, 140.
- 81 "היהודים בדאגעסטאן", המגיד, 1 במרץ 1865.
- 82 "היהודים בדאגעסטאן", המבשר, 4 בנובמבר 1864.
- 83 Steven Ascheim, *Brothers and Strangers: The East European Jew in German and German Jewish Consciousness 1800-1923*, Wisconsin 1982
- 84 ספר המסעות, 204.
- 85 "היהודים בדאגעסטאהאן", המבשר, 3 באפריל 1863. על פרסום מאמר שלו העוסק בנושא זה בכתב־עת בשפה הארמנית ראו ספר המסעות, 211. טענה מעין זו פורסמה כבר מספר שנים קודם לכן בעיתונות היהודית. ראו למשל אליעזר פרוזאמענטאר, "סראם", הכרמל, 5 בדצמבר 1862; "היהודים בהרי קורדיסטאן", המגיד, 6 בינואר 1859; וראו גם שרבת בו נסים אניסימוב, קדמוניות יהודי ההרים, מאמר על דבר גולי עשרת השבטים וקורותיהם בארץ דגסתן היא מדי, ירושלם תרנ"ד; יעקב יצחקי ושרבת אניסימוב, תולדות יהודי דאקיסטאן המדאים הנמצאים בהררי קאווקאז עד הנה, מהותם ואיכותם ומצבם וערכם ואומנותם מימי גלותם גלות עשרת השבטים בכלל, ירושלם תרנ"ד.
- 86 ראו למשל "שבטי יה", המבשר, 8 במאי 1863. לדיון נרחב בשאלת "עשרת השבטים" ראו Zvi Ben-Dor Benite, *The Ten Lost Tribes*, New York 2009
- 87 ספר המסעות, 184.
- 88 "היהודים בדאגעסטאן", המגיד, 1 במרץ 1865.
- 89 "היהודים בדאגעסטאן", המבשר, 10 ביולי 1863.
- 90 רוזנטל, תולדות חברת מרבי השכלה, 79.
- 91 "היהודים בדאגעסטאן", המבשר, 20 באוקטובר 1865.
- 92 לנוסח המצבה שהוקמה על קברו ראו: ציונים מצוינים בבתי הקברות הישן והחדש אשר לעדת ישראל בעיר אדעססא, ווארשא 1888, 72-73.
- 93 צבי הכהן שערשעווסקי, "אדעססא", המליץ, 6 במאי 1880.
- 94 אפרים דיינארד, "אדעססא", המגיד, 12 במאי 1880.
- 95 איש נעמי, "אדעססא", הצפירה, 13 במאי 1880.
- 96 ח"י לבית גורלאנד, "ציון ליוסף", האור, שנה ראשונה (תרמ"ג), חוברת מס' 6, 218-217.

מרדכי זלקין - יוסף יהודה טשארני כסוכן הנאורות היהודית בקווקז | 159

97 שם, 218.

98 על תהליך הפרסום ראו תולדות חברת מרבי השכלה, 171, 173-174.

99 "אבנים לבנין מאמרי זה הסעתי מהספרים האלה: ... ספר המסעות להנוסע

טשערני ז"ל", אניסימוב, קדמוניות יהודי ההרים, 3.

100 שם.

101 צבי כשדאי, ממלכות אררט, אודיסה תרע"ב, במקום הקדמה.

102 תולדות ימי חי, 147.

Published with the assistance of
The Abe and Tess Wise Endowment in Judaic Studies,
The University of Central Florida, Orlando, Fl.
The Dean's Fund, College of Arts and Humanities,
The University of Central Florida
Research Institute for Zionism and Settlement of
Jewish National Fund (KKL)

All rights reserved. No part of this book may be reproduced and
or translated in any form, or by any electronic or mechanic means,
including information storage and retrieval systems, by print, photoprint,
microfilm, microfiche, digitalization, or any other means, without written
permission from the authors except by a reviewer who may quote brief
passages in a review.

Copyright © 2017

ISBN 978-965-020-837-0

Printed in Israel

Book's layout by the Shoshana Greenhouse

THE MASKIL IN OUR TIME

STUDIES IN HONOR OF MOSHE PELLI

EDITED BY

**ZEV GARBER, LEV HAKAK,
SHMUEL (STEPHEN) KATZ**

Hakibutz Hameuchad Publishing House